

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 12 Issue 6, December 2020

DOI Number: 10.9737/hist.2020.966

Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş Tarihi: 07.10.2020 Kabul Tarihi: 17.10.2020

Atıf Künyesi: Zafer Sever, "Sibir Hanlığı ve İslâmiyet", *History Studies*, 12/6, Aralık 2020, s. 3293-3305.

Sibir Hanlığı ve İslâmiyet

Sibir Khanate and Islam

Dr. Zafer Sever

ORCID No: 0000-0003-1876-0246

Ordu Üniversitesi

Volume 12
Issue 6
December
2020

Öz

Türklerin İslâmiyet'i kabul etmesi VIII. asırla birlikte başlar. Ancak İslâm dinini kabul etmiş diğer coğrafyalara göre uzak bir noktada bulunan Sibirya'da, İslâmiyet'in izleri daha geç zamanlarda görülmektedir. Sibirya Türklerinin ve diğer Sibir halkların İslâmiyet'le ilk tanışmaları bölgenin sahip olduğu zenginlikler sayesinde olmuştur. Batı Sibirya'ya ticaret için gelen Harezmi ve İdil Bulgarlı Müslüman tüccarlar İslâm dinini bölgeye taşımıştır. Daha sonra bu bölgeye irşat için gelen Buharalı Müslümanlar İslâm dininin yayılmasında büyük hizmetlerde bulunmuştur. Sibirya'nın sistemli bir şekilde İslamlaşması, konu ile ilgili literatürde Sibir hanı Küçüm Han devrine atfedilir. Bu çalışma, literatürde iddia edilen aksine Sibir'in İslamlaşma sürecinin Küçüm Han'dan önceki Sibir hanlarından itibaren başladığı savunmaktadır. Bu görüş Sibir'in işgalini anlatan Rus ana kaynakları ve Sibir'in İslamlaşma sürecini işleyen bölgesel kaynaklardan elde edilen verilerle desteklenmiştir. Küçüm Han'ın Buhara'dan Sibirya'ya getirdiği din adamlarıyla İslâm'ın yayılmasını hızlandırdığı açıktır. Hakeza o, Sibir'in Ruslar tarafından işgal edilmesine kadar kısa bir sürede olsa Türk-İslâm medeniyetini Sibir'de tesis edilmesinde ilk büyük müteşebbistir.

Anahtar Kelimeler: Sibirya, Sibir Hanlığı, İslâmiyet, Küçüm Han, Buharalılar

Abstract

Turks started to accept Islam from the eighth century. However, in Siberia, which is far from other geographies that have accepted the religion of Islam, the traces of Islam can be seen in later times. Siberian Turks and other Siberian peoples first met Islam thanks to the wealth of the region. Khwarezmi and Idil Bulgarian Muslim merchants who came to Western Siberia for trade brought Islam to the region. Muslims from Bukhara, who later came to this region for guidance, performed great services in the spread of Islam. The systematic Islamization of Siberia is attributed to the period of Sibir Khan Küçüm Han in the literature on the subject. This study, contrary to what is claimed in the literature, it is argued that the Islamization process of Sibir started from Sibir khans before Küçüm Han. This view is supported by Russian main sources describing the occupation of Sibir and the data obtained from regional sources that deal with the Islamization process of Sibir. It is clear that Küçüm Han accelerated the spread of Islam with the clergy he brought from Bukhara to Siberia. Again, he was the first major entrepreneur in establishing the Turkish-Islamic civilization in Sibir, even in a short time until Sibir was occupied by the Russians.

Keywords: Siberia, Sibir Khanate, Islam, Küçüm Han, Bukharans

Giriş

Sibir Hanlığı, Batı Sibirya’da Tobol, Tura ve İşim nehirleri etrafında hüküm sürmüş bir Türk-Tatar hanlığıdır. Hanlık, Batı Sibirya’nın XIII. asrın ilk çeyreğinde Moğol hakimiyetine girmesinden, XVI. asrın sonunda Rus işgaline uğramasına kadar ömrünü idame ettirmiştir¹. Diğer Türk-Tatar hanlıklarına nazaran Sibir Hanlığı hakkında yazılı kaynaklar sınırlıdır. Özellikle de hanlığın ilk dönemlerine ait bilgiler oldukça yetersizdir. En önemli kaynaklar hanlığın işgalini konu edinen XVII. asırda yazılmaya başlanan Sibir yıllıklarıdır². Bu yıllıklar genellikle hanlığın siyasi tarihi hakkında bilgi verse de genel olarak dini bir kimlik taşıyan müellifleri dolayısıyla Sibirya Türklerinin ve diğer Sibir halklarının inançları hakkında da bilgiler vermektedir. Sibir Hanlığı’nın İslamlaşması ve İslâmiyet’in Sibirya’da yayılması genel olarak Küçüm Han (1563-1598) devrinde olduğu kabul gören bir görüştür. Ancak elde edilen veriler bunun aksini ispatlamaktadır. Bu çalışma aynı zamanda Sibir Hanlığı’nın kuruluşundan itibaren İslâm’a uzak olmadığını ve İslâmiyet’in Sibirya’da var olduğunu savunmaktadır.

Sibirya; zamansal ve mekânsal olarak diğer dünya medeniyetlerinden daha tecrit bir bölgedir. Bu nedenle medeniyet merkezlerinin uzak bir noktasında bulunmasından dolayı bölgenin otokton halkları arasında bulunan Türklerin, İslâmiyet’le tanışmaları diğer coğrafyalarda yaşayanlara göre daha geç zamanlı olmuştur. Arkeolojik ve yazılı kaynakların yetersiz olması Sibirya’da İslâmiyet’in ne zaman ve ne şekilde yayılmaya başladığının tespitini zorlaştırmaktadır. Ancak VIII. asırdan itibaren İslâmiyet’i kabul eden Hârezmliler kendine komşu olan coğrafyaların inanç dünyasını derinden etkilemiştir. Hârezm ve çevresinin İslamlaşması kendisine sınırdış olan Hazarların, Başkurtların, Peçeneklerin, Sibirya halklarının hatta Rusların bile İslâm’la tanışmasına yol açmıştır³. Şüphesiz İslâm’ın bu hızlı yayılım göstermesinin başlıca sebebi Hârezm’in coğrafi konumudur. Tarihi ticaret yollarının kesiştiği bir noktada bulunan Hârezm’de kurulan pazarlar yabancı tüccarların uğrak noktası idi⁴. Sibir halklarının İslâm diniyle ilk temasları büyük ihtimalle Hârezmlilerle ve takriben IX. asırda Müslümanlığı kabul eden İdil Bulgarları’yla kurdukları ticari münasebetler sayesinde olmuştur. Sibir yurtlarının kıymetli kürklere ve birçok zengin emtiyaya sahip olması, Müslüman tüccarları fazlasıyla cezbetmeye yetmiştir. Batı Sibirya’ya ticaret için gelen kervanların İrtiş, Tobol ve İşim nehirleri havzasına İslâmiyet’i taşımıştır⁵. Dönem itibarıyla bir bilginin diğer bir bölgeye taşınmasında en önemli araçların tüccarlar olduğu düşünüldüğünde, İslâmiyet’in zor bir coğrafya olan Sibir’e ulaşması tüccarlar vasıtasıyla olması muhtemeldir.

1. Batı Sibirya’da İslâmiyet’in İlk İzleri

Sibirya Türklerinin Müslüman tüccarlarla sıklıkla münasebette bulunmasının neticesi olarak bazı maddi kalıntılar günümüze kadar ulaşmıştır. Bunlar Arapça yazıların olduğu altın bir kepçe ve bir yüzünde لا اله الا الله “La ilahe İllallah” diğer bir yüzünde de Meryem Ana resminin yer aldığı bir paradır⁶. Bu bulgular İslâmiyet’in Sibirya’da yayıldığını, Türklerin Müslüman

¹ “Yesipovskaya Letopis Po Şıçevskomü Spisku”, *Sibirskiya Letopisi*, İmperatorskaya Arheografiçeskaya Komissiya, S. Peterburg 1907, s. 105-170.

² Sibir kronikleri için bkz., *Sibir Hanlığı Kronikleri I Yesipov Kroniği*, Çev. F. Ünal, M. Özkan, M. Karakulak, Z. Sever, H. Arslantürk, Ötüken, İstanbul 2020; *Sibir Hanlığı Kronikleri II Stroganov Kroniği*, Çev. F. Ünal, M. Özkan, M. Karakulak, Z. Sever, H. Arslantürk, Ötüken, İstanbul 2020; *Sibir Hanlığı Kronikleri III Remezov Kroniği*, Çev. F. Ünal, M. Özkan, M. Karakulak, Z. Sever, H. Arslantürk, Ötüken, İstanbul 2020.

³ Zekeriyâ Kitapçı, *Azerbaycan-Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslâmiyet*, Yedikubbe Yayınları, Konya 2005, s. 167.

⁴ Zeki Velidi Togan, “Hârezm”, *İslam Ansiklopedisi*, MEB, Cilt V/II, İstanbul 1993, s. 245.

⁵ Abdulkadir İnan, “Sibirya’da İslâmiyet’in Yayılışı”, *Makaleler ve İncelemeler*, Cilt II, TTK, Ankara 1988, s. 273-274.

⁶ İnan, a.g.m., s. 274.

olduğunu elbette göstermez. Ancak onların Müslüman komşu coğrafyalarla münasebette olduklarına dair maddi delil oluşturur. Abdulkadir İnan, kuzeye doğru İslâmiyet'in yayılmasının Moğol istilasıyla birlikte hız kazanmaya başladığını belirtir⁷. Cengiz Han, Rus illerinden Sibiry'a Hârezm'den Kafkaslara kadar fethettiği geniş toprakları oğulları arasında pay etmiştir. Altın Orda hanı Batu Han (1227-1255) zamanında devletin sınırları Deşt-i Kıpçak bölgesine kadar genişlemiştir⁸. Ele geçirilen bu ülkeler arasında Bulgar ve Hârezm gibi Müslüman kimlikleriyle dikkat çeken ülkeler de öne çıkmaktadır. Bölgede siyasî istikrarın sağlanmasının ardından ticaret Batı Sibiry bozkırlarına doğru yeniden canlanmıştır. Hârezm ve Bulgar'dan yola çıkan tüccarlar, kervanlarını Batı Sibiry'a eskiden olduğu gibi tekrar yürütmüştür. İrtiş, Tobol ve İşim nehri kıyılarında yaşayan halklarla daha sıkı ilişki kurmuşlardır. İslâm dininin ve kültürünün yoğun bir şekilde yaşandığı Bulgar ve Hârezm ülkesi Altın Orda Devleti'nde de İslâmiyet'in yayılmasına neden olmuştur. Berke Han (1256-1266)'ın İslâmiyet'i kabul etmesiyle birlikte İslâmiyet daha hızlı yayılmaya başlamıştır. Özbek Han (1312-1341) zamanında ise İslâmiyet bozkırda etkisini iyice artırmıştır. Batı Sibiry'dan Sibiry'nın daha uç bölgelerinde yaşayan Ostyaklara kadar ulaşmıştır⁹.

Sibir tarihine hasredilmiş kronikler Batı Sibiry'da İslâmiyet'in izlerini göstermesi bakımından önemlidir. Rus kroniklerinde dinsel olgu ve kavramlar fazlaca yer alır. Bunun sebebi kuşkusuz Yermak ve Kozakların kutsal bir dava uğruna Sibir'in işgalini gerçekleştirdiği inancıdır. Kronik müellifleri adeta İrtiş boylarında yapılan mücadeleyi haçla paganların/inançsızların mücadelesi olarak görür. Bu yüzden kroniklerde dinsel kavramlar ve anlatımlar fazlaca yer tutar. Kroniklerin verdiği bilgiler başkent Tümen'deki hanların dini inançları hakkında elde edilen ilk malumatlar olması bakımından kıymetlidir. Ancak bu kronikler XVII. asırdan itibaren yazılmaya başlanmıştır. Yani Sibir Hanlığı'nın Ruslar tarafından işgal edilmesinden yaklaşık yarım asır sonra. İlk kronik Tobolsk piskoposluğunda din adamı olarak görev yapan Savva Yesipov tarafından 1637 yılında Tobolsk'ta kaleme alınmıştır¹⁰. Yesipov'un "Sibir Ülkesi" olarak verdiği birinci başlık altında, Sibiry'da yaşayan halklar, onların yaşadıkları coğrafya ve dini inançları hakkında bilgiler yer alır. Yesipov, Batı Sibiry'da Tobol, İrtiş ve Ob nehirleri civarında yaşayan Tatarları, Ostyakları, Samoyedleri, Kalmukları ve Moğolları pagan inancına sahip olduklarını ifade eder¹¹. Kronikler de hem Müslümanlar için hem de Hristiyan/Ortodoks olmayan Tatar, Ostyak, Vogul gibi Sibir kavimleri için "Pagan/Yazıts" (Языц), "Ağaryan" (Агарянь) terimleri de sık sık kullanılmıştır.

Savva Yesipov, Sibir halklarından olan Ostyak ve Samoyedlerin semavi bir dine inanmadıklarını, idollere taptiklarını, evlerinde büyücülükle uğraştıklarını ve Tanrı'ya kurban sunduklarını belirtir. Ancak Kalmukların dinî inançları hakkında bir bilgisi olmadığını ifade eder. Tatarların "*Muhammedî Kanunlara*" (законъ Моаметовъ) bağlı olduklarını zikreder¹². Ayrıca kronikler de Müslüman Tatarlardan bahsedilirken "*Busurman*" (Бусурман) ifadesinin sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Zeki Velidi Togan, Kuzey ve Güney Avrupa ve Rusya'nın güneyinde

⁷ İnan, *a.g.m.*, s. 274.

⁸ İlyas Kemaloğlu, "Altın Orda Devleti", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, Ötüken, İstanbul 2017, s. 98.

⁹ İnan, *a.g.m.*, s. 273-275; Kemaloğlu, *a.g.m.*, s. 117; Altın Orda Devleti'nin zayıflamaya başladığı dönemde Şeybanilerden Ebul Hayr Han (1413-1468) Deşt-i Kıpçak Bölgesinde ve Batı Sibiry (Tara)'da hâkimiyetini sağlamıştır Abdulkadir Macit, *Şeybânî Özbek Hanlığı*, İlem Kitaplığı, İstanbul 2015, s. 78-79.

¹⁰ Sibir Kroniklerinin ilki olan Yesipov Kroniği'nin temel kaynağı Tobolsk şehrinin ilk başpiskoposu Kipriyan'ın topladığı verilerin kaydedildiği kilise defteri Sinodik'tir. Kipriyan da topladığı bu bilgileri Müslüman Tatarlardan ve Kozaklardan elde etmiştir. "Yesipovskaya Letopis Po Siçevskomu Spisku", s. 162-172.

¹¹ "Yesipovskaya Letopis Po Siçevskomu Spisku", s. 108-112.

¹² "Yesipovskaya Letopis Po Siçevskomu Spisku", s. 110-111.

Hârezmlî tüccarların “Müsürman” veya “Busurman” adıyla adlandırıldıklarını belirtir¹³. Sibir kroniklerinde de Sibiryâ’daki Müslümanlar Busurman olarak adlandırılmıştır. Büyük ihtimale bu isim Hârezmlî tüccarlar vasıtasıyla bölgeye taşınmış ve Sibiryâ’daki Müslümanlar da Rus kaynaklarında bu isimle yer almıştır. Rus kroniklerinde Müslümanların genel olarak “Pagan/Yazits”, “Agaryan” ve “Busurman” olarak adlandırıldıkları da görülmektedir.

Yesipov, “*Küçüm Han’ın İnancı*” adlı özel bir başlık açmış ve bu başlık altında onun inancını yermiştir. Küçüm Han’ı adaletsiz, zalim ve kâfir biri olarak niteleyen müellif, Sibir’in işgalini meşrulaştırmak için Küçüm Han ve onun yönetimi altında yaşayan halkların inançlarından dolayı lanetlendiğini ve Tanrı’nın onlara bir felaket hazırladığını belirtir. Tanrı’nın emir ve yasaklarını bilmedikleri, Tanrı’ya değil de şeytanlara kurban sundukları için Tanrı’nın gazabını üzerlerine çektiklerini ifade eder. Bunun üzerine Yermak ve diğer Kozakların kutsal bir dava uğruna Sibir’e Tanrı tarafından özel olarak gönderildiklerini ifade eder. Sibir’in işgalinin dinsel amaç ve gaye için yapıldığını ve İncil’in güneşiyle ele geçirilen toprakların aydınlandığını ve inançsızların vaftiz edilerek Hıristiyan/Ortodoks edilip Tanrı’nın rahmet ve bereketini kazandıklarını belirtir¹⁴. Yesipov’un yapmış olduğu bu izahlardan tamamen taraflı, dini bir ideoloji üzerine metnini kurguladığı görülmektedir.

Yesipov, “*Sibir Hükümdarları ve Sultanları*” adını verdiği bölümde bir husus dikkat çekmektedir. Cengiz Han dönemine (1206-1227) atfederek Batı Sibiryâ’da “*Muhammed dinine*” inanan “*On*”¹⁵ isminde birinden bahseder. On’un “*Çingis*” adlı bir Tatar tarafından öldürüldüğünü, bunun üzerine Cengiz Han’ın, On Han’ın oğlu Taybuga’ya¹⁶ beylik verdiğini belirtir¹⁷. Yesipov Kroniği’nden sonra yazıldığı düşünülen Stroganov Kroniği’nde ise On diye bahsi geçen isim “*İvan*” şeklinde geçmektedir. Bu kroniğe göre de İvan, Müslüman ve Tatar asıllıdır¹⁸. Rus tarihçi Karamzin de bu ismi İvak şeklinde yazıldığını ve İvak’ın Müslüman ve Nogay menşeli olduğunu belirtir¹⁹. Görüldüğü üzere bu kişinin ismi ve menşei hakkında bir birliklik yoktur. Ancak onun Müslüman olduğuna dair ortak bir kanaat olduğu görülmektedir. Eğer Rus kaynaklarının verdiği bilgiler doğru ise 1200’lü yılların başlarında Batı Sibiryâ’da farklı isimlerle anılsa da Müslüman bir bey yaşamaktadır. Yani Rus kaynaklarına göre Sibir Hanlığı’nın ilk hükümdarı olarak bilinen Taybuga’nın babası Müslümandır ve hanlık Müslüman bir aile tarafından kurulmuştur. İnan da Taybugaoğullarının sözde de olsa Müslüman bir sülale olduğunu ve Tümen’in o tarihlerde bir Müslüman şehri olduğunu belirtir²⁰. Moğolların bölgeye gelmeden önce Hârezmlî ve İdil Bulgarlı Müslüman tüccarların bölgeyle münasebette olduğu

¹³ Togan, *a.g.m.*, 1993, s. 245.

¹⁴ “Yesipovskaya Letopis Po Sıçevskomü Spisku”, s. 122-127.

¹⁵ Sibir tarihçisi Gerard Friderik Miller, farklı isimlerle anılan bu hanın yaşadığı yer olan Kızıl-Tura’da herhangi bir şehir kalıntısına rastlamadığını belirtir ve söz konusu kişinin Sibir’de küçük bir kabilenin beyi olabileceğini söyler. Bkz. Gerard Friderik Miller, *Opisanie Sibirskago Tsarstva i Vseh Proizşedşih v Nem Del, Ot Naçala A Osoblivo Ot Pokoreniya Ego Rossiyskoy Derjave Po Siy Vremena*, Akademi Nauk, Sanktpeterburg 1750, s. 37-41.

¹⁶ Miller, Tatar rivayetlerine dayanarak Taybuga’nın Kırgız-Kazak Orda’dan olduğunu ve babasının Mamık Han olduğu görüşündedir. Tarihi verileri esas alarak Cengiz Han’ın bu bölgeleri hâkimiyet altına aldığı, ele geçirilen ülkelere yerel idareciler tayin ettiği, Taybuga’nın bunlardan biri olduğu, ancak onun kimliğinin belirsiz kaldığına dikkat çeker. Babasının Rus Sibir Kroniklerinin bahsettiği kişi mi yoksa Kırgız-Kazak Orda hanı Mamık mı? sorusunun cevabını bulmanın zor olduğunu söyler. Bkz. Miller, *a.g.e.*, s.40-41; Hadi Atlasi de Taybuga’nın Kırgız hanlarından Mamık’ın oğlu olduğunu belirtir. Bkz., Hadi Atlasi, *Sibir Tarihi*, çev. Eser Havare, Ankara 2016, s. 19.

¹⁷ “Yesipovskaya Letopis Po Sıçevskomü Spisku”, s. 113.

¹⁸ “Stroganovskaya Letopis Po Spisku Spasskago”, *Sibirskiya Letopisi*, İmperatorskaya Arheografiçeskaya Komissiya, Sanktpeterburg 1907, s.11.

¹⁹ Nikolay Mihayloviç Karamzin, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskago*, IX, Sanktpeterburg 1843, (dipnot 644), s. 143.

²⁰ İnan, *a.g.m.*, s. 276.

düşünülürse kroniklerde farklı isimlerle anılan kişinin Müslüman olduğuna dair görüş daha da güçlenir.

Sibir kroniklerinden sonuncusu olan Remezov Kroniği'nin müellifi Semen Ulyanoviç Remezov, çalışmalarında dinî motiflere ve anlatımlara fazlasıyla yer verir. Orta Çağın Kudüs'ü olarak addettiği Tobolsk şehrini tasvir ederken²¹ verdiği bilgiler, Sibir Hanlığı'nın dinî yapısı hakkında da malumat verir. Sibir hanları hakkında izahlarda bulunurken onları XV. asrın sonunda Sibir tahtına çıkan Muhammed Han'dan itibaren Müslüman olarak tanımlar ve başkent Sibir'de Müslüman din adamlarının da yaşadığını belirtir. Bu din adamları ezber yapan, Kur'an'ı hıfz eden kişiler için kullanılan "Abız/Hafız" (АБЫЗ), "ulema" ve "hoca efendi" yerine kullanılan ve dini bir tabir olan "Agun/Ahund"²² (АГУН) ve İslâm toplumlarında tanınmış din âlimlerine verilen unvan "Mulla/Molla" (МУЛЛА)'dır²³. Kronikte geçen bu bilgiler Sibir'de çeşitli isimlerle din adamlarının yaşadığını ve faaliyet gösterdiğini ortaya koyar. Yani Remezov'un ayrı ayrı verdiği bu unvanlar toplumda dini bir zümrenin varlığına işaret eder.

Batı Sibiryaya aynı zamanda Taybugaoğulları ve Şeybanioğulları arasında iktidar mücadelesine sahne olmuştur²⁴. Bu mücadele Sibiryada İslâmiyet'in yayılmasında dolaylı olarak katkı sağladığı söylenebilir. Taybuga neslinden olan Mar Han, Tümen'de hüküm sürerken Şeybanilerden İbak Han (1464-1495) aynı zamanda eniştesi olan Mar Han'ı öldürerek hanlığın başına geçmiştir. Ancak İbak Han yeğenleri Ader ve Yabalak'ı öldürmeyip Kazan'a göndermiştir. Yine Rus kaynaklarının verdiği bilgilere göre Ader'in oğlu Muhammed²⁵ Tümen'e gelerek İbak'ı öldürüp atalarının intikamını almıştır. Hanlığın başkentini güvenlik sebeplerinden dolayı Tümen'den Sibir şehrine taşımıştır²⁶. Tatar tarihçi Damir İshakov, Taybugaoğullarının Tümen'den İsker'e (Sibir'e) geldiklerinde de yanlarında Müslüman din adamlarının olduğunu belirtir. Dolayısıyla İslâmiyet'in Tümen'de yayılmaya başladığını ifade eder²⁷.

Hz. Peygamberin ismini bu dönemde Sibir hanının (Muhammet) taşıdığını görmekteyiz. Zira peygamberin ismini veren ataları bu inanca mensup olmalıdırlar. Yine Muhammed Han'ın Kasım²⁸ adında oğlu Sibir'de hüküm süren hanlar arasındadır. Bu bilgiler bu isimlerin tesadüfen verilmediğini gösterir. Kasım ismi de bilindiği üzere Hz. Peygamberin küçük yaşta vefat eden oğlunun adıdır²⁹. Elde edilen bu bilgilerden şu sonuçlara varılabilir. Rus kroniklerinde geçen On

²¹ Suzan Smit-Piter, "S. U. Remezov i Sibirskaya İdentičnost v Kontse XVII-Naçale XVIII v.", *Perevod: E. M. Karageorgiy, Sibirskie İstoričeskie İssledovaniya*, 2014, No:3, s. 7-8.

²² Ahund hakkında detaylı bilgi için bkz., Zeki Velidi Togan, "Ahund", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, c. 1, İstanbul 1993, s. 228.

²³ "Remezovskaya Letopis Po Miroviçevu Spisku", *Sibirskiya Letopisi*, İmperatorskaya Arheografiçeskaya Komissiya, Sanktpeterburg 1907, s. 318.

²⁴ Serkan Acar, "Deşt-i Kıpçakta İktidar Mücadelesi", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2, S. 2, 2017, s. 32.

²⁵ Muhammed ismi Sibir kroniklerinde farklı şekilde yazılmıştır. Siçev yazmasında "Mamet" (Маметь), ("Yesipovskaya Letopis Po Siçevskomu Spisku", s. 115); şeklinde yazılan isim Undol yazmasında "Magmet" (Магметъ), ("Yesipovskaya Letopis Po Spisku Undolskago", *Sibirskiya Letopisi*, İmperatorskaya Arheografiçeskaya Komissiya, Sanktpeterburg 1907, s.184), Rumyantsov yazmasında "Moamey" (Моамей), ("Yesipovskaya Letopis Po Rumyantsovskomu Spisku", *Sibirskiya Letopisi*, İmperatorskaya Arheografiçeskaya Komissiya, Sanktpeterburg 1907, s. 262) şeklinde yazılıdır; Miller (a.g.e., s.47) ve Fişer (İogan Ebergard Fişer, *Sibirskaya İstoriya s Samago Otkritiya Sibiri Do Zavoyevaniya Sey Zemli Rossiyskim Orujem*, Sanktpeterburg 1774. s. 94)'de "Mahmet" (Махметъ) şeklinde zikreder.

²⁶ "Yesipovskaya Letopis Po Siçevskomu Spisku", s. 113-115.

²⁷ Damir İshakov, *Vvedenie v İstoriyu Sibirskogo Hanstva*, İnstitut İstorii im. Ş. Marcani AN RT, Kazan 2006, s. 162-163.

²⁸ Kasım ismi Rus kaynaklarında farklılık göstermektedir. Siçev yazmasında "Kazım" (Казымъ) ("Yesipovskaya Letopis Po Siçevskomu Spisku", s. 117) şeklinde yazılan isim Pogodin yazmasında "Kazy" (Казый) ("Yesipovskaya Letopis Po Pogodinskomu Spisku", *Sibirskiya Letopisi*, İmperatorskaya Arheografiçeskaya Komissiya, Sanktpeterburg 1907, s.274); Miler (a.g.e., s. 48) ve Fişer (a.g.e., s. 95)'de bu isim "Kasım" (Касимъ) şeklinde geçer.

²⁹ Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1991, s. 93.

Han'ın gerçekten Müslüman olduğu ve Taybuga'yla birlikte devam eden soyun da Müslüman olduğudur. İkincisi ise İbak Han'ın Tümen'i ele geçirdikten sonra Ader ve Yabalak'ın Kazan'a göndermesinin ardından bunların orada Müslümanlığı kabul etmiş olması ihtimalidir. Kaynakların verdiği bilgilere göre onların Tümen'deyken yaşları, evli olup olmadıkları da kesin olarak bilinmemektedir. En azından Ader ve Yabalak'ın Kazan'da Müslüman olup orada Müslüman eşlerle evlenmiş olmaları yüksek ihtimaldir. Yine o çağda Şeybanilerin Müslüman olduğu düşünülürse İbak Han'ın kardeşi olan annelerinin de Müslüman olması ihtimal dahilindedir. Eldeki verilerden yola çıkarak en azından Sibir Hanlığı'nın yönetici kadrosunun Kazan'dan Sibir'e geldikleri andan itibaren Müslüman oldukları söylenebilir. Ancak hâkimiyet altındaki Tatarların ve diğer Sibir halklarının inançları hakkında kesin bir hükme varamayız.

Batı Sibirya'da İslâmiyet'in yayılmaya başlamasında şüphesiz Buhara'dan gelen Müslüman din adamlarının da büyük etkisi olmuştur. Sibiryalı seyyah ve ilim adamı Abdurreşid İbrahim, Sibirya'da İslâmiyet'in yayılmasında Buharalıların çok büyük hizmetlerinin olduğunu ifade eder³⁰. Sahihliklerinin tartışılmasına rağmen karşımıza çıkan iki yazma ve Küçüm Han devrine ait bir risale birçok sorunun cevabını verir. N. F. Katanov, Tobolsk Vilayet Müzesi kayıtlarından elde ettiği bu yazmaları “*Şeyh Bahattin ve Müritlerinin Batı Sibirya'da Yabancılar Karşı Yürüttükleri Din Savaşları*” adıyla neşretmiştir³¹. Yazmalarda yer alan Sibir Tatarlarının ifadelerine göre; 1394-1395 yıllarında Orta Asya bozkırlarından 366 şeyh, Şeyban Han'a misafir olmuştur. Şeyban Han silahlandığı 1700 adamını bu şeyhlerin yanına vererek kuzeye İrtiş Nehri boylarına irşat etmek için göndermiştir³². Başka bir görüşe göre ise Şeyban Han adamlarını Sibir'e sadece irşat etmek için göndermemiştir aynı zamanda İslâm dinini Sibir'de yayarken siyasi bir nüfuz elde etmeyi ve Sibir Hanlığı ile ticareti de geliştirmeyi amaçlamıştır³³.

Yazmalarda yer alan diğer bilgilere göre İrtiş Nehri civarında Tatar, Ostyak ve Kara-Kıpçaklar yaşamaktadır. Karşılaştıkları Batı Sibirya halklarıyla büyük bir savaş yapmışlardır. Yapılan muharebelerin ardından Batı Sibirya halkları arasında İslâmiyet kabul edilmeye başlanmıştır. Buna müteakiben bu bölgede ortaya çıkan ve yayılmaya başlayan İslâm inancının etkisiyle İrtiş boyunca kervanların sayısı artmıştır. Hoca ve talebeleri de ilim öğretmek maksadıyla buraya daha sık seyahat etmeye başlamıştır. Ayrıca Buhara'dan yola çıkan Şah Abdul Varraba oğlu Hoca Devlet Şah da manevi yolculuğu esnasında yine bizzat İrtiş üzerinden geçmiştir. Göçebe Kalmukları ziyaret eden Hoca Devlet Şah, evvela Kalmuk Han'ı Huntayçı'nın İslâm'ı kabul etmesine vesile olmuştur. Ardından yine buraya İrtiş kıyılarına geri gelmek suretiyle İsker, Vagay, İşim ve İrtiş'in de aralarında olduğu onlarca türbeyi ibadete açmıştır. Aynı zamanda Hoca Devlet Şah'a ilim-irfan hususlarında danışan pek çok mümin, onun samimi birer müridi olmuştur Onların neslinden Batı Sibirya'da şeyhlerin yaşadığı yazmalarda yazılıdır. Yine bu şeyhlerin türbeleri burada bulunmaktadır³⁴.

Sibir tarihçisi G. F. Miller de XVIII. asrın ilk yarısında Sibirya'da araştırmalarını sürdürdüğü zaman, Tobol Tatarlarından duydukları, bu yazmalardaki bilgileri doğrular niteliktedir. Tatarların anlattıklarına göre Küçüm Han devrinden önce Buhara'dan Sibir'e gelen Şeyh olarak adlandırılan din adamları dillerinin (Türkçe) benzer olmasından dolayı pagan inancına sahip olan

³⁰ Abdurreşid İbrahim, *Sibirya Halkı*, Sankpeterburg 1917?, s. 3; Abdurreşid İbrahim, *Tercüme-i Halim Ya Ki Başuma Gelenler*, Haz. İsmail Türkoğlu, Mac Medya, İstanbul 2017, s. 9.

³¹ Nikolay Fedoroviç Katanov, *O Religioznh Voynah Uçenikov Şeyha Bagauddina Protiv İnoyredtsev Zapadnoy Sibiri*, Tipo-litografiya İmperotarskago Universiteta, Kazan 1904; Arap harfli Tatarca yazılan bu yazmalar Katanov tarafından 1904 yılında Rusça tercümeleriyle birlikte yayımlanmıştır. İlk yazma yaklaşık 7 sayfa olup Recep Seyid Vakas'a aittir. Abu-Said oğlu Kaşşaf'a ait olan ikinci yazma ise yaklaşık 6 sayfadır.

³² Katanov, *a.g.e.*, s. 18-21.

³³ H. Ziyayev, *Uzbeki v Sibiri (XVII-XIXvv)*, Akademiya Nauk Uzbeksoy SSR, Taşkent 1968, s. 7-8.

³⁴ Katanov, *a.g.e.*, s. 21-22.

unsurlara İslâmiyet'i anlatmak için gelmiştir. Ancak çoğu Sibiryâ'da öldürülmüştür. Miller, bu şeyhlerin isimlerinin XVIII. asra kadar halen Batı Sibiryâ'da yaşadığını ve mezarlarının bulunduğunu ifade eder. Tatarların şeyhlere ait mezarlara, türbelere gelip ibadet ettiklerini belirtir³⁵. Bu bilgilerden yola çıkarak XIV. asrın sonlarından itibaren Buharalıların Batı Sibiryâ'da İslâmiyet'i yaymak için faaliyette oldukları açıktır. Yani XV. asrın başıyla birlikte Batı Sibiryâ'da fazla etkin olmasa da İslâm inancının varlığını gösterir.

XVI. asrın ikinci yarısına gelince Şeybanoğulları ve Taybugaoğulları arasında Sibir'de iktidar mücadelesi tekerrür etmiştir. Yedigâr ve Bekbulat hanlar Sibir'de hüküm sürerken Şeybaniler'den Murtaza oğlu Küçüm Han³⁶ 1563 yılında Sibir'e gelerek Yedigâr ve Bekbulat'ı öldürüp tahta çıkmıştır³⁷. Hamit Ziyayev'in aktardığı bir rivayete göre Orta Asya'daki büyük tüccarlar Türkistan'la Sibiryâ arasındaki ticareti canlandırmak ve Sibiryâ'nın zengin kürklerine ulaşmak için Küçüm Han'ı desteklemiştir. Ayrıca Buhara ve Ürgenç³⁸ten çok sayıda kişi de Küçüm Han'la birlikte Sibir'e gelmiş ve yönetimde yer almıştır³⁹.

2. Küçüm Han ve İslâmiyet'in Sibiryâ'da Yayılması

İslâmiyet'in Sibir Hanlığı'nda zirve yaptığı dönem Küçüm Han devrine tekabül eder. Onun Sibir'de nihai hedefi dört başı mamur bir hanlık oluşturmaktı. Bu cihette derhal harekate geçerek Ruslara karşı koymaya çalışsa da bunda muktedir olamamış; Rus çarı IV. İvan'ın hamiliğini istemeyerek de olsa vergi vermek şartıyla kabul etmek zorunda kalmıştır⁴⁰. Nitekim Moskova ile yapılan anlaşma, Küçüm Han'ın iktidarını sağlamlaştırmasının yanı sıra İslâmiyet'in Sibir'de yayılmasına da zemin hazırladığı söylenebilir. Sulh durumu yakını ve varisi olan Muhammed Kul'un 1573 yılında Rus elçisi Tretyak Çebukov'u öldürmesi ve bölgede ticaret yapan diğer Rus tüccarlara saldırmasına kadar devam etmiştir⁴¹. Esasen İslâmiyet Sibir Hanlığı'nda Küçüm Han devrine kadar belirli bir çevrede yayılmış Tatarların dışındaki halklar arasında da İslâmiyet pek rağbet görmemiştir⁴². Ancak Türk soylu kavimlerin ve Sibiryâ'da yaşayan diğer toplulukların İslâmiyet'i kitleler halinde kabul etmeye başlamaları Küçüm Han'ın çabaları ile gerçekleşmiştir⁴³. XVI. asrın ikinci yarısında Osmanlı'dan doğu ülkelerine giden Defterdâr Seyfi Çelebi, Küçüm Han'ı tarif ederken onu İmam-Azam mezhebine bağlı bir Müslüman olarak tanımlamıştır⁴⁴. Seyfi Çelebi'nin bu tanımı onun zamanında dini kimliğiyle ön plana çıkmış bir han olduğunu göstermektedir.

³⁵ Miller, *a.g.e.*, s. 54-55.

³⁶ Ebu'l Gazi Bahadır Han Küçüm Han'ın şeceresini şu şekilde verir: "Cengiz Han, oğlu Cuci Han, oğlu Şeyban Han, oğlu Bahadır Han, oğlu Cuci Boğa, oğlu Badakul, oğlu Münge Timur, oğlu Bin Kondu Oğlan, oğlu Ali Oğlan, oğlu Hacı Muhammet Han, oğlu Mahmudek Han, oğlu Ayak Han, oğlu Tuluk Han, oğlu Şamay Sultan, oğlu Uraz Sultan, oğlu Bahadır Sultan Mahmud Han, oğlu Murtaza Han, oğlu Gücüm Han" Bkz., *Ebu'l-Gazi Bahadır Han, Türk'ün Soy Ağacı Türk Şeceresi*, Çev. Rıza Nur, Sadeleştiren Yunus Yiğit, İlgî Kültür Sanat, İstanbul 2009, s. 157.

³⁷ "Yesipovskaya Letopis Po Sıçevskomu Spisku", 1907, s. 117-118; Bazı rivayetlere göre Yedigâr'ın öldüğü zaman karısı hamileydi. Tatar aksaçlılarının bu doğumu beklemediğini ve Buhara hanı Murtaza'dan Sibir'i yönetmesi için evlatlarından birinin göndermesini istemiştir. Bkz. Miller, *a.g.e.*, s. 50-52.

³⁸ Hive Hanlığı'nın en önemli şehirleri arasında yer alır. Aynı zamanda ticaretin merkezi konumundadır. Bkz., G. İ. Sipasski, "Buhara ve Hive'nin Kısa Tasviri (Kratkoe Opisanie Buharii İ Hİvı)", Çev. Zafer Sever, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 4, S. 2, 2019, s. 234-235.

³⁹ Ziyayev, *a.g.e.*, s. 8.

⁴⁰ Atlasi, *a.g.e.*, s. 56-59.

⁴¹ Aleksey Levşin, *Opisanie Kirgiz-Kazaçih Ord i Stepey*, Çast 2, S. Peterburg 1832, s.48; Fatih Ünal, "Çarlık Döneminde Rusların Sibiryâ Araştırmaları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.8, S.41, Aralık 2015, s. 615.

⁴² İlyas Topsakal, "Türk Tarihi Açısından Sibiryâ'nın Kısa Tarihi (Başlangıçtan XVI. Yüzyıla Kadar)", *Turkish Studies*, Volume 6/1 Winter 2011, s. 1880.

⁴³ Reşit Rahmeti Arat, "Küçüm Han" *İslam Ansiklopedisi*, MEB, Cilt VI, İstanbul 1993, s. 1071.

⁴⁴ Defterdâr Seyfi Çelebi, *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnâmesi*, Haz. Serkan Acar, Selenge, İstanbul 2014, s. 45.

Sibir’de otoritesini sağlamlaştıran Küçüm Han Tatarların dışında ona bağlı olan Çeremiş, Başkurt ve diğer halklarında desteğini aldıktan sonra onun şanı ve şöhreti bütün Sibiryaya ve çevresine yayılmıştır⁴⁵. Ancak Küçüm Han’a karşı sonsuz saygı besleyen Sibir halklarının inandıkları dinlerinden ayrılmaları zor olmuştur. Hiçbir koşulda Küçüm Han’ın emirlerinin dışına çıkmayan Sibir halkı, söz konusu din değiştirme olunca hana karşı zorluk çıkarmaya başlamıştır⁴⁶. W. Radloff, bazı rivayetlerden aktardığına göre Küçüm Han, Ostyakların dillerinin farklı olmasından dolayı onlar arasında İslâmiyet’i yaymakta zorlanmıştır. Onların eski inançlarında kalmalarına izin vermiştir. Hatta Ayalı, Kurdak ve Baraba Tatarları yeni bir dine şiddetle karşı çıkmışlar ve bu yüzden de İslâmiyet’in ilk başlarda Sibir’de yayılış hızı çok yavaş seyretmiştir⁴⁷. Küçüm Han’ın İslâm dinini hükümlerinin ilk zamanlarında yaymakta zorlandığı açıkça görülmektedir. Bunun üzerine Küçüm Han, Sibir’de İslâmiyet’i tebliğ etmek ve anlatmak için Buhara’da bulunan Abdullah Han’dan yardım istemiştir. Günümüze kadar ulaşan bir risale de Küçüm Han’ın bu talebini doğrulamaktadır. Rızaeddin Fahreddin’in XX. asrın ilk çeyreğinde Rusya’da yaşayan Müslüman meşhurları kaleme aldığı biyografi eseri *Asar*’da⁴⁸ yayımladığı bu risale Küçüm Han’ın Sibiryada İslâm’ı yaymaya çalıştığını gösteren en önemli kaynaktır. Sibiryada köklü aileler nüfuzlarını genişletmek için daha XVI. asırdan itibaren kendilerini Hz. Peygamberin soyuna bağlayan şecereler üretmeye ve seyyidlik iddiasında bulunmaya başlamıştır. Bu ailelerden biri olan Aytuka (آی توکه) ailesi de ellerindeki risaleyle kendilerinin Hz. Fatıma soyundan geldiğini iddia ederek dini bir imtiyaz elde etme yolunu seçmiştir. Nitekim Rızaeddin Fahreddin eserinde bu ailenin elindeki şecerenin doğruluğuna dair bir ispat olmadığını ifade ederek onların risalesini metninde derç etmiştir⁴⁹.

Söz konusu risaleye göre 1572 yılında Küçüm Han başkent İsker (Sibir)’den Buhara Hanı Abdullah Han’a bir elçi heyeti gönderir. Abdullah Han’dan İsker’e İslâmiyet’i tebliğ etmesi için bir şeyh göndermesini ister. Küçüm Han’ın bu talebi üzerine han, Hoca Yakup ile görüşüp Ürgenç şehrinde bulunan bir şeyhi ve Caferi soylu olan Şerbeti şeyhi Sibir’e gönderme kararı alır. Daha sonra Küçüm Han’ın elçilerini bir mektupla birlikte Ürgenç’te bulunan Seyyid Han’a gönderir. Küçüm Han’ın elçisi Abdullah Han’ın mektubunu Ürgenç hâkimi Seyyid Han’a sunar. Bu mektupta Abdullah Han, Seyyid Han’a Sibir hanı Küçüm Han’ın talebi üzerine İslâm dinini Sibiryada anlatmak için bir seyyidzade ve şeyh isteyen bir elçi geldiğini belirtir ve vaziyeti anlatır. Müftülerin fetvaları ve şeriatın emirlerine göre bu mektubun ulaştığı anda Şerbeti Şeyhi ve Yarum Seyyid’i Sibir’e gönderilmek üzere Küçüm Han’ın elçisine verilmesi emredilir. Ayrıca bütün yol masraflarının hazineden karşılanmasını ve on tecrübeli kişinin onlarla Sibir’e gönderilmesini ister. Bunun üzerine derhal Şerbeti Şeyh ve Yarum Seyyid hanın huzuruna getirilir. Sibir’den gelen mektup okunduktan sonra İsker’e, Küçüm Han’ın huzuruna gitmeye karar verirler. Ürgenç’ten yolculuğa çıkan heyet, uzun ve meşakkatli bir yolun ardından Sibir topraklarına varır. Küçüm Han onları İrtiş Nehri’nde bir gemi üzerinde karşılar ve başkent Sibir’e

⁴⁵ Serkan Acar, “Sibir Hanlığı”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, Haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, Ötüken, İstanbul 2017, s. 396.

⁴⁶ Atlasi, *a.g.e.*, s. 61.

⁴⁷ W. Radloff, *Sibiryadan I*, Çev. Ahmet Temir, Maarif Basımevi, İstanbul 1954, s. 146.

⁴⁸ Rızaeddin Fahreddin tarafından İdil-Ural Bölgesi’nde yaşayan meşhur kimselerin biyografilerini kaleme alınan eserdir. I. (I. Cilt I. Bölüm 1900 Kazan) ve II. ciltleri 1900 ve 1908 yılları arasında Orenburg’da yayımlanmıştır. III. ve IV. ciltleri Ufa’daki Başkurdistan İlimler Akademisi Tarih, Dil, Edebiyat Enstitüsü Arşivi’nde bulunmaktadır. Çalışma hakkında detaylı bilgi için bkz., İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, Ötüken, İstanbul 2000, s. 289-291, 314-315; Yine *Asar* 2006 ve 2009 yıllarında Kazan’da Ruhیات Neşriyat tarafından Kiril harfli olarak Tatarca yeniden yayımlanmıştır.

⁴⁹ Rızaeddin Fahreddin, *Asar*, Cilt II, Onuncu Cüz, Orenburg 1905, s. 168.

doğru hareket ederler⁵⁰. Küçüm Han'ın İrtiş Nehri üzerinde Buhara'dan gelen misafirlerini beklemesi onun gelenlere verdiği değeri ve içindeki heyecanı da gösterir.

Küçüm Han, Buhara'dan getirttiği din adamlarıyla birlikte İslâm dinini hemen Sibir'de anlattırmaya ve yaymaya başlamıştır. Risaleye göre Küçüm Han, Ürgenç'ten gelen Yarum Seyyid'i Sibir'de şeriat hükmünü derhal kullanmasını istemiştir. Bir nevi onu Sibir'de din işlerinin başına getirmiştir. Öte taraftan Şerbeti Şeyh de Tobol'da durmaksızın İslâm dinini anlatmaya başlamıştır. Bu zatlar iki yıl Sibir yurtlarında İslâm'ın yayılmasına vesile olmuştur. Ancak Sibir'de irşat eden Yarum Seyyid iki yıl sonra 1574'te ölmüştür. Onun ölümünün ardından Şerbeti Şeyh'te Sibir'de durmayarak Ürgenç'e geri dönmüştür. Ancak bu iki yıl İslâm'ın Sibiry'a da yayılması istenilen seviyede olmayacak ki Küçüm Han, Seyyid'in ölümünün ardından tekrardan Buhara hanı Abdullah Han'dan Sibir'e irşat etmesi ve şeri hükümleri uygulaması için birer şeyh ve seyyid göndermesini istemiştir. Han yine Yakup Hoca ile istişare ettikten sonra Yarum Seyyid'in akrabası olan Mirgali Hoca'nın oğlu Din Ali Hoca⁵¹ ve Şerbeti Şeyhi Sibir'e göndermeyi uygun bulmuştur. Nitekim yeniden Ürgenç emirine mektup yazmışlardır⁵².

Din Ali Hoca'nın daha önce Sibir'e giden Yarum Seyyid gibi mektubu okuduktan sonra Sibir'e gitmeyi hemen kabul etmediği risalede görülmektedir. Ancak bir hafta düşündükten sonra Sibir'e gitmeyi kabul etmiştir. Din Ali Hoca ve Şerbeti Şeyh doğrudan Ürgenç'ten Sibir'e gitmek yerine Buhara'ya gelmiştir. Risaleye göre Abdullah Han onları Buhara'da görünce neden Sibir'e gitmeyip Buhara'ya geldiklerini sormuştur. Bunun üzerine Din Ali Hoca ve Şerbeti Şeyh Sibir'e giden yolun⁵³ korkutucu olduğunu ve bu yüzden Küçüm Han'ın abisi Ahmet Giray Sultan⁵⁴'ı yoldaş olarak kendilerinin yanına verilmesini istemiştir. Buhara hanının bu teklifi kabul ettiği ve yüz adamlarla birlikte heyeti Sibir'e gönderdiği risalede yazılanlar arasındadır⁵⁵.

Zeki Velidi Togan, Buhara ve Hive hanlarının özellikle Abdullah Han'ın Sibir Hanlığı ile sıkı bağ kurduğunu zikreder. Hanın Sibir'e seyyid ve hocaların haricinde ticaret ve tarımla uğraşmaları için de aileler gönderdiğini belirtir⁵⁶. Yine Küçüm Han'ın kızı Legıl Haneş'in Din Ali Hoca ile evlendiği risalede yer alır⁵⁷. Sibirya'daki Tatarlar arasında Buhara ve Ürgenç'ten gelen şeyhlerin ve din adamlarının soyları daha sonra Tara, Tümen ve Tobol başta olmak üzere Tatarların yaşadığı şehirlerde kök salmıştır. Din Ali Hoca Sibirya'daki seyyid ailelerinin temelini atmıştır⁵⁸. Kuzeyde İslâm medeniyeti inşa etmeye çalışan Küçüm Han kısmen de olsa Tatarların dışında da Sibir'de İslâm dinini yaymayı başardığı görülmektedir. Rus istilasına direnen Vogul

⁵⁰ Rızaeddin Fahreddin, *a.g.e.*, s. 170-171.

⁵¹ Abdurresid İbrahim Din Ali Hoca'nın soyunun Şah Mahmud Harezmi'ye dayandığını söyler. Ayrıca XX. asrın başında Tobolsk'ta Hoca adı verilen cemaatin Din Ali Hoca soyundan geldiğini belirtir. Bkz., Abdurresid İbrahim, *a.g.e.*, s. 4.

⁵² Rızaeddin Fahreddin, *a.g.e.*, s. 171.

⁵³ Buhara'dan Batı Sibiry'a giden çok farklı yollar bulunmaktadır. Bunların en tehlikeli olanı Türkistan'dan kuzeye doğru Seyhun Nehri takip edilerek sırasıyla Sarısu, Kara Turgay, Vagay ve İrtiş nehirlerini geçerek İşim Nehri'ne çıkan yoldur. Bölgede yer alan bataklıklar, sarp yamaçlar ve özellikle Sarısu bölgesinde yer alan dik ve engin dağlar bu yolculuğu zorlu kılan faktörlerdendir. Ayrıca güzergahta yağma yapan çeteler de yolun güvenliğini azaltmaktadır. Buhara'dan Sibir'e giden bu yolun Burton yaklaşık on bir hafta sürdüğünü belirtir. Bkz., Audrey Burton, *Bukharans A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*, Curson Press, İngiltere 1997, s. 397-399.

⁵⁴ Risalede Ahmet Giray Sultan'ın Sibir'e geldikten sonra Küçüm Han'ın tahtı abisine verdiği ve dört yıl hüküm sürdüğü belirtilir. Yine Küçüm Han'ın kayınpederinin Şıgay Han'ın Ahmet Giray'ı öldürdüğü ve tahta yeniden Küçüm Han'ın geçtiği yazılıdır. Bkz., Rızaeddin Fahreddin, *a.g.e.*, s. 172; ancak bu bilgiler Rus ve diğer kaynaklarda doğrulanmamaktadır.

⁵⁵ Rızaeddin Fahreddin, *a.g.e.*, s. 171-172.

⁵⁶ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Cilt 1, 2. Baskı, İstanbul 1981, s. 136.

⁵⁷ Rızaeddin Fahreddin, *a.g.e.*, s. 172.

⁵⁸ XVIII. asırda bu seyyid aileleri Tobol ve Tara nehirleri civarında yaşamaktaydılar. Bkz., N. A. Tomilov, *Batı Sibiry Türkleri*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 120.

Knezi Ebulkerim bunun en iyi örneklerindendir. Müslüman Tatarlardan etkilenmiş ve ismini değiştirmiştir. Küçüm Han gibi bozkırda Ruslara karşı koymuş ancak bunda muvaffak olamamıştır⁵⁹.

Sonuç

Sibir Hanlığı'nın kuruluşundan itibaren hanlığın hükmettiği topraklarda İslâm dininin emareleri elde edilen bilgilerden açık bir şekilde görülmektedir. İslâmiyet'in dar bir çevrede, yönetici zümre etrafında sınırlı kaldığı da açıktır. Bir nevi ilâyî kelimetullah davasını kendine şiar edinen Küçüm Han, Sibir şehri ve çevresine sıkışan ve diğer insanlara ulaşmakta zorlanan İslâmiyet'in yayılması için büyük mücadele verdiği görülmektedir. Küçüm Han'ın Buhara'dan getirttiği mürşitlerle birlikte İslâmiyet'i Sibiry'a'nın soğuk topraklarında irşat etmesi, Volga atamanlarından eşkıya Yermak'ın 1581 yılında Sibir'e gerçekleştirdiği akınlara kadar dolu dizgin devam etmiştir. Daha sonra Ruslara karşı amansız bir mücadele veren Küçüm Han, Türk-İslâm medeniyetini kısa bir süre de olsa kuzeyde tesis etmeyi başarmıştır. Küçüm Han bütün çabalarına rağmen İslâmiyet'i Sibiry'a'nın uzak bölgelerine kadar ulaştıramamış, başkent Sibir ve çevresinde sınırlı kalmıştır. Şamanist inançlara ait Sibir ve Türk Tatar halkları eski inançlarına devam etmiştir⁶⁰. Örneğin Sibir'de hâkimiyet sağlamaya çalışan Ruslara karşı savaşan Ostyakların putlara taptığı görülmektedir. Ostyaklar savaş alanlarına "Slavuten" adını verdikleri putlarını kendilerini koruması için götürdükleri de kaynaklarda yer almaktadır⁶¹.

Küçüm Han'ın oğlu Sultan Ali, onun ardından hanlığın eski varislerinden Bekbulat oğlu Sultan Seydak'ın başkentte kısa süren yönetimleri Sibir'de son Türk hâkimiyeti olmuştur. Seydak ve beraberindekilerin bölgedeki Rus yöneticileri tarafından tuzağa düşürülerek esir edilmesi ve ardından Moskova'ya gönderilmeleri ile Sibir'deki yegâne Türk-İslâm hanlığı sona ermiştir⁶². Sultan Seydak'ın da Buhara bağlantılı olduğuna dair bilgiler vardır. Miller, bazı Sibir kroniklerine dayanarak, Seydak'ın babası ve amcasının Küçüm Han tarafından öldürülmesinin ardından bir müddet Sibir'de hüküm sürdüğü, Küçüm Han'ın tahtı onun elinden aldığı ve Seydak'ı Buhara'ya gönderdiğini belirtir. Ayrıca Seydak hakkında bazı rivayetlerin de olduğunu ifade eder. Tobolsk Tatarlarından duyduklarına göre "Yadigâr" öldüğünde karısı hamileydi. Küçüm Han'ın hanlığın başına geçmesinden sonra hamile olan karısı Buhara'ya gitmiştir. Orada Peygamberin soyundan geldiği bilinen Seyyid olarak adlandırılan birinin himayesinde kalmıştır. Bunun üzerine kadın da yardımcılarından ve onlara kol kanat germesinden dolayı vefa göstergesi olarak doğan çocuğuna Seydak ismini vermiştir⁶³.

Sibir'in Ruslar tarafından işgal edilmesiyle birlikte yeni kurulan Rus yerleşimleri, beraberinde çok sayıda kilisenin inşa edilmesine ve Hıristiyan din adamlarının bölgeye gelmesine neden olmuştur⁶⁴. İslâmiyet'i kabul etmeyen, aralarında Tatarlarında olduğu bazı Sibir halkları daha sonra Rus hâkimiyeti altında zorla vaftiz edilmeye başlanmıştır⁶⁵. Ancak Sibiry'a'ya gelen ve yerleşen Buharalıların İslâm dinine hizmetleri sürmüştür. Buharalıları sayesinde XVII. asırda Tatar, Kırgız ve Başkurtlar arasında İslâmiyet'in yayılması devam etmiştir. Sibiry'a'da kökleşen

⁵⁹ Atlasi, *a.g.e.*, s. 102-104; İlyas Topsakal, "Batı ve Orta Sibiry'a'nın İşgali (17. Yüzyıl)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 191, Mart-Nisan 2011, s. 12.

⁶⁰ Miller, *a.g.e.*, s. 54-56.

⁶¹ "Yesipovskaya Letopis Po Sıçevskomu Spisku", s. 152-153; Pavel Nebolsin, *Pokorenje Sibiri*, Sanktpeterburg 1849, s. 103.

⁶² "Yesipovskaya Letopis Po Sıçevskomu Spisku", s. 150-159.

⁶³ Miller, *a.g.e.*, s. 51.

⁶⁴ "Yesipovskaya Letopis Po Sıçevskomu Spisku", s. 153-155; Sibiry'a'da Rus şehirlerin kuruluşu için ayrıntılı bkz., Nebolsin, *a.g.e.*, s. 113.

⁶⁵ Miller, *a.g.e.*, s. 55-56.

Buharalı ailelerin sayesinde İslâmiyet Sibiryâ'da varlığını asırlarca korumuştur. Hakeza Rusların misyonerlik faaliyetleri devam ederek Sibiryâ halkları vaftiz edilmeye devam edilmiştir⁶⁶.

Kaynakça

Rus Kronikleri

- “Remezovskaya Letopis Po Miroviçevu Spisku”, *Sibirskiya Letopisi*, İmperatorskaya Arheografiçeskaya Komissiya, Sanktpeterburg 1907, s. 312-366.
- “Stroganovskaya Letopis Po Spisku Spasskago”, *Sibirskiya Letopisi*, İmperatorskaya Arheografiçeskaya Komissiya, Sanktpeterburg 1907, s. 1-46.
- “Yesipovskaya Letopis Po Pogodinskomu Spisku”, *Sibirskiya Letopisi*, İmperatorskaya Arheografiçeskaya Komissiya, Sanktpeterburg 1907, s. 271-295.
- “Yesipovskaya Letopis Po Rummyantsovskomü Spisku”, *Sibirskiya Letopisi*, İmperatorskaya Arheografiçeskaya Komissiya, Sanktpeterburg 1907, s. 261-270.
- “Yesipovskaya Letopis Po Sıçevskomü Spisku”, *Sibirskiya Letopisi*, İmperatorskaya Arheografiçeskaya Komissiya, Sanktpeterburg 1907, s. 105-170.

Araştırma Eser ve Makaleler

- ACAR, Serkan, “Deşt-i Kıpçakta İktidar Mücadelesi”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2, S. 2, 2017, s. 22-34.
- ACAR, Serkan, “Sibir Hanlığı”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, Ötüken, İstanbul 2017, s. 388-406.
- ARAT, Reşit Rahmeti, “Küçüm Han” *İslam Ansiklopedisi*, MEB, Cilt VI, İstanbul 1993, s. 1071-1074.
- ATLASİ, Hadi, *Sibir Tarihi*, Çev. Eser Havare, TTK, Ankara 2016.
- BURTON, Audrey, *Bukharans A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*, Curson Press, İngiltere 1997.
- DEFTERDÂR SEYFİ ÇELEBİ, *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnâmesi*, Haz. Serkan Acar, Selenge, İstanbul 2014.
- EBU'L-GAZİ BAHADIR HAN, *Türk'ün Soy Ağacı Türk Şeceresi*, Çev. Rıza Nur, Sadeleştiren Yunus Yiğit, İlgi Kültür Sanat, İstanbul 2009.
- FAHREDDİN, Rizaeddin, *Asar*, Cilt II, Onuncu Cüz, Orenburg 1905.
- FİŞER, İoan Ebergard, *Sibirskaya İstoriya s Samago Otkritiya Sibiri Do Zavoyevaniya Sey Zemli Rossiyskim Orujiem*, Sanktpeterburg 1774.
- HİZMETLİ, Sabri, *İslam Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1991.
- İBRAHİM, Abdurreşid, *Sibiryâ Halkı*, Sankpeterburg 1917?.
- İBRAHİM, Abdurreşid, *Tercüme-i Halim Ya Ki Başıma Gelenler*, Haz. İsmail Türkoğlu, Mac Medya, İstanbul 2017.
- İNAN, Abdulkadir, “Sibiryâ'da İslamiyet'in Yayılışı”, *Makaleler ve İncelemeler*, Cilt II, TTK, Ankara 1988, s. 273-279.

⁶⁶ Abdurreşid İbrahim, *a.g.e.*, 1917, s. 6-10.

- İSHAKOV, Damir, *Vvedenie v İstoriyu Sibirskogo Hanstva*, İnstitut İstorii im. Ş. Marcani AN RT, Kazan 2006.
- KARAMZİN, Nikolay Mihayloviç, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskago*, IX, Sanktpeterburg 1843.
- KATANOV, Nikolay, Fedoroviç *O Religioznih Voynah Uçenikov Şeyha Bagauddina Protiv İnoredtsev Zapadnoy Sibiri*, Tipolitografiya İmperatorskago Universiteta, Kazan 1904.
- KEMALOĞLU, İlyas, “Altın Orda Devleti”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemalolu, Ötüken, İstanbul 2017, s. 98-149.
- KİTAPÇI, Zekeriya, *Azerbaycan-Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslâmiyet*, Yedikubbe Yayınları, Konya 2005.
- LEVŞİN, Aleksey, *Opisanie Kirgiz-Kazaçih Ord i Stepey*, Çast 2, S. Peterburg 1832.
- MACİT, Abdulkadir, *Şeybânî Özbek Hanlığı*, İlem Kitaplığı, İstanbul 2015.
- MİLLER, Gerard Friderik, *Opisanie Sibirskago Tsarstva i Vseh Proizşedşih v Nem Del, Ot Naçala A Osoblivo Ot Pokoreniya Ego Rossiyskoy Derjave Po Siy Vremena*, Akademi Nauk, Sanktpeterburg 1750.
- NEBOLSİN, Pavel, *Pokorenie Sibiri*, Sanktpeterburg 1849.
- RADLOFF, W., *Sibirya'dan I*, Çev. Ahmet Temir, Maarif Basımevi, İstanbul 1954.
- Sibir Hanlığı Kronikleri I Yesipov Kroniği*, Çev. F. Ünal, M. Özkan, M. Karakulak, Z. Sever, H. Arslantürk, Ötüken, İstanbul 2020.
- Sibir Hanlığı Kronikleri II Stroganov Kroniği*, Çev. F. Ünal, M. Özkan, M. Karakulak, Z. Sever, H. Arslantürk, Ötüken, İstanbul 2020.
- Sibir Hanlığı Kronikleri III Remezov Kroniği*, Çev. F. Ünal, M. Özkan, M. Karakulak, Z. Sever, H. Arslantürk, Ötüken, İstanbul 2020.
- SİPASSKİ, G. İ., “Buhara ve Hive'nin Kısa Tasviri (Kratkoe Opisanie Buharii i Hivi)”, Çev. Zafer Sever, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 4, S. 2, 2019, s. 226-237.
- SMİT-PİTER, Suzan, “S. U. Remezov i Sibirskaya İdentiçnost v Kontse XVII-Naçale XVIII v.”, Pervod: E. M. Karageorgiy, *Sibirskie İstoriçeskie İssledovaniya*, 2014, No:3, s. 7-23.
- TOGAN, Zeki Velidi, “Ahund”, *İslam Ansiklopedisi*, MEB, Cilt I, İstanbul 1993, s. 228.
- TOGAN, Zeki Velidi, “Hârizm”, *İslam Ansiklopedisi*, MEB, Cilt V/II, İstanbul 1993, s. 240-257.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Cilt 1, 2. Baskı, İstanbul 1981.
- TOMİLOV, N. A., *Batı Sibirya Türkleri*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- TOPSAKAL, İlyas, “Batı ve Orta Sibirya'nın İşgali (17. Yüzyıl)”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 191, Mart-Nisan 2011, s. 37-52.
- TOPSAKAL, İlyas, “Türk Tarihi Açısından Sibirya'nın Kısa Tarihi (Başlangıçtan XVI. Yüzyıla Kadar)”, *Turkish Studies*, Volume 6/1 Winter 2011, s. 1863-1883.
- TÜRKOĞLU, İsmail, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, Ötüken, İstanbul 2000.

ÜNAL, Fatih, “Çarlık Döneminde Rusların Sibiryaya Araştırmaları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 41, Aralık 2015, s. 613-647.

ZİYAYEV, H., *Uzbeki v Sibiri (XVII-XIXvv)*, Akademiya Nauk Uzbeksoy SSR, Taşkent 1968.

HISTORY
STUDIES

3305

Volume 12
Issue 6
December
2020